

A. Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat**Tahir AŞİROV* Osman ARICAN****

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 14.6.2020	1885-1931 yılları arasında yaşamış olan Türkmen aydını Abdulhekim Gulmuhammedov, 1870-1927 yılları arasında Türkistan matbuat tarihini, 1927 tarihinde "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (تورکستان مه چبه رينده ميلي مه تبوغات) adlı makalede kaleme almıştır. Yazar "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (Türkistan çapında milli matbuat) başlıklı yazısının girişinde matbuata, "Matbuat her bir milletin canı ve ruhudur" der. Düşünür, Türkistan'da Türkçe matbuat tarihinin 1870'in Nisan ayında başladığını belirtir. Yazar söz konusu yazısında, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Türkistan'da matbuatı, genelde Türkistan'da ve özelde Türkmenistan'da olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirmiştir. İlk olarak Türkistan'daki yayınları, Şubat 1917 Rus İmparatorluğunda ortaya çıkan devrim bağlamında "Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" ve "Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" şeklinde tasnif etmiştir. İkinci bölümde Türkmenistan'daki yayınları konu edinmiştir. Yazar, genelde Türkistan'da, özelde ise Türkmenistan'da yayınlanan gazeteler, dergiler hakkında genel bilgi sunmaktadır. Gulmuhammedov'un yazısında, adı geçen gazeteler ve dergiler, Türk dünyası açısından önemli yayınlardır. Çünkü düşünür "Türkistan çapında milli matbuat" başlıklı yazısıyla Türkistan halkının fikir ve anlayış bakımından milliliğini yansıtan matbuatın bilinmesi gerektiği üzerinde durur.
Makalenin Kabul Tarihi:26.6.2016	

Anahtar Kelimeler: Gulmuhammedov, Matbuat, Türkistan'da Matbuat, Türkmenistan'da Matbuat.

According to A. Gulmuhammedov (1885-1931) National Publishing in Turkistan**ABSTRACT**

Turkmen scholar who lived during 1885-1931 years, Abdulhekim Gulmuhammedow, 1870-1927 years of history of Turkustan publication, in 1927 he wrote "National publication about Turkustan". In the introduction of "National publication about Turkustan" author says "Publication is each nations heart and soul". The scholar informs that "In Turkustan history of Turkish language magazine started in April 1970" connecting to the publication. Author in his publication end of XIX and beginning of XX centuries about Turkustan and mainly in Turkmenistan is conducted in two phases. First, about Turkustan publication in February, 1917 revolution in Russian Empire in two parts, "Articles published before February revolution" and "Articles published between February revolution to November revolution". Second is about articles in Turkmenistan. Author wrote about information collected from newspapers and magazines published in Turkustan and especially in Turkmenistan. Newspaper and magazines in the publication of Gulmuhammedow are the main publications of Turks world. Because scholar in the "National publication about Turkustan" nations of Turkustan according to thinking and understanding spreading the culture of the publication.

Keyword: Gulmuhammedow, Publication, Turkustan Publication, Turkmenistan Publication.

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, tahirashirov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9684-0834, Türkiye.

**Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, osmanarican1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4030-5314, Türkiye.

GİRİŞ

1885 yılında doğduğu bilinen Abdulhekim Gulmuhammedov, Türkmenistan aydınlarından biridir. Darülfünun mezunu olan Gulmuhammedov, ilmî, tarihî, edebî, medeni vb. birçok alanda Türkistan halkaları için kafa yormuş bir isimdir. Bunların yanında siyasi alanda da aktif olan Gulmuhammedov, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin "Harbiye Nazırı" (Savunma Bakanı) ve Enver Paşa'nın (1881-1922) Kerki kolbaşılarındandır. Gulmuhammedov, 12 Temmuz 1931'de Sovyet rejimi tarafından yurt dışına kaçmaya teşebbüs ettiği gerekçesiyle kurşunlanarak şehit edilmiştir (Aşırov, 2019: 365-370; Aşırov -Albayrak, 2020a: 106-115).

Abdulhekim Gulmuhammedov, 1870-1927 yılları arasında Türkistan matbuat tarihini, 1927'de yayımlanan "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (تورکستان مه چبه رينده ميللى مه تبوغات) adlı makalede kaleme almıştır (Gulmuhammedov, 1927). Gulmuhammedov, "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (Türkistan çapında milli matbuat) isimli yazısında matbuatı, "Her bir milletin canı ve ruhudur" (Gulmuhammedov, 1927: 1) şeklinde tarif etmektedir. Bu ifadenin doğruluğunu kendi dönemiyle kıyaslayarak açıklamaya çalışmaktadır.

Türkistan'da özellikle Türkmenler arasında basın, yeni bir gelişme olarak ifade edilmektedir. Gulmuhammedov, Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan'da matbuatın, daha doğrusu etkili bir basının olmadığını altını çizer ve basının değerinin anlaşılmadığına değinir. Türkistan'da basının 1917 Devrimiyle değer kazandığını belirtir. Bu görüşünü Türkmenistan'da Türkmençe olarak çıkan "Türkmenistan" gazetesıyla kanıtlamaya çalışır (Aşırov – Albayrak, 2020b: 141-146). Gulmuhammedov, Türkmenlerin matbuat tarihinde devrimi önemli bir adım olarak kabul ettiği üzerinde durur. Bundan dolayı yazılarında, ilk olarak 1917 Devriminden önceki Rus İmparatorluğu basınına incelemeyi düşündüğünü söyler. Gulmuhammedov dışında, bu dönemde Türkistan matbuatı üzerine yazı yazarlar arasında Abdülhamid Süleyman Çolpan, Abdulla Avlânî, Türkistanlı Ahmed Naim ve Toktamışoğlu yer alır. Çolpan, 1920'de Avlânî, 24 Haziran 1924'te Türkistan gazetesinde "Önceki Özbek Süreli Matbuatının Tarihi", Naim, 1926'da Yeni Kafkasya dergisinde "Türkistan'da Gazetecilik Tarihi", Toktamışoğlu, 1933'te Yaş Türkistan dergisinde "Türk Gazeteciliği" başlıklı yazılarda Türkistan matbuatına yer vermiştir.

1. TÜRKİSTAN

Gulmuhammedov, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başındaki Türkistan'da matbuat konusunu, genelde Türkistan'da özelde Türkmenistan'da olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirmiştir. İlk olarak Türkistan'daki yayınları, Şubat 1917'de, Rus İmparatorluğunda ortaya çıkan devrim bağlamında "Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" ve "Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" şeklinde tasnif etmiştir (Gulmuhammedov, 1927). Bununla birlikte Türkmenistan'da neşredilen yayınları ikinci ana başlık altında irdelemektedir. Aynı şekilde bu sınıflandırmayı, Çolpan'ın 1920 yılında Türkistan matbuatıyla ilgili yazısında da görmek mümkündür. Nitekim Çolpan, "İzdavayemye do Fevral'skoy revolyutsii" (Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar) ve "Peçat' v period ot Fevral'skoy do Oktyabr'skoy revolyutsii" (Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadarki Dönemde Çıkan Yayınlar) olarak Türkistan'daki matbuatı açıklamaya çalışmıştır (Abduazizova, 2012: 1/198-200). Bu ayrımın Gulmuhammedov'un döneminde önemli bir dönüm noktası olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Gulmuhammedov, Çolpan'ın yazısının "Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" başlığında olan "Tüccar", "el-İslah", "Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadarki Dönemde Çıkan Yayınlar" başlığında da "el-İslah", "İzharu'l-Hakk", "Bayenü'l-Hakk" gibi yayınlardan söz etmektedir (Abduazizova, 2012: 1/198-202). Daha sonra bu tasnifi, Türkistanlı Ahmed Naim'in 1926 yılında "Yeni Kafkasya" dergisinde yayınlanan "Türkistan'da Gazetecilik Tarihi" adlı yazısında da görmek mümkündür. Nitekim Naim, Türkistan'daki yayınları "1- 1905 senesinden Harb-i Umumînin bidayetine kadar süren devir, 2- Harb- Umumî'den Rus Devrimi ve istiklal mücadelesine kadarki devir, 3- Komünist istilası devri" (1926: 77) şeklinde tasnif etmiştir.

1.1. Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar

Gulmuhammedov, “Türkistan möçberinde milli metbuğat” yazısının birinci bölümünü, Türkistan’da basın tarihini “Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar” başlığı ile başlatmaktadır. Türkistan’da matbuatın tarihiyle ilgili “Türkistan’da Türk dilinde gazeteciliğin tarihi Nisan 1870 yılında başlar” der (Gulmuhammedov, 1927: 2) ve 28 Nisan 1870 yılında Türkistan’da gazete çıkmaya başladığı görülmektedir (Kasimov, 2009: 35). Bu dönemden itibaren çıkan yayınlara sırayla yer verir.

1.1.1. Türkistan Vilâyeti Gazetesi

Gulmuhammedov, Rus İmparatorluğunun Türkistan’da ilk basın faaliyeti, 1871 yılında yayına başlayan “Türkistan Vilâyetining Gazeti” (Türkistan Vilâyeti Gazetesi) olarak zikretmiştir. Gazetenin ilk müdürünün âlim, tercüman Şahimerdan Mirasoviç İbrahimov adlı bir Tatar gencin olduğunu kaydetmiştir. Türkistan valisinin özel tercümanı olarak görev yapan İbrahimov, 1883 yılında görevden ayrılınca gazetenin başına misyoner Nikolay Petroviç Ostroumov geçmiştir ve 1883’ten 1917’ye kadar Türkistan Vilâyeti Gazetesi’nin müdürlüğünü yapmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

Gulmuhammedov, söz konusu gazetenin iki defa Sart dilinde, iki defa Kırgızca olmak üzere ayda 4 sayı çıkarıldığını belirtir. Türkistan Vilâyeti Gazetesi’nin Rus İmparatorluğuna övgü gayesiyle çıkarılmakta olduğunu açıklayan Gulmuhammedov, gazetenin içeriğinden 1. General’in yaptıkları, 2. İmparator’un hayatı, 3. Yurtdışı haberleri, 4. Türkistan haberleri” şeklinde bahsetmektedir. Türkistan haberlerinde, Türkistan’daki Rus İmparatorluğuna bağlı elit kesim haberlerinin yer aldığını beyan etmektedir. Ancak Tatarların ve Azerbaycanlıların ilerleyişine gazetede yer verilmediğini ayrıca belirtmektedir. Bununla birlikte yurt dışı haberlerinde de Türkiye’den bahsedildiğini, ancak Türkiye söz konusu olduğunda hep savaşlardaki yenilgilerine yer verildiğinden söz eder. Gazetenin bozuk bir dil kullanımının ve imlasının olduğunu vurgulayan Gulmuhammedov, onun 47 yıl Rus İmparatorluğuna hizmet ettiğine ve Ekim Devrimi ile kapatıldığına dikkat çeker (Gulmuhammedov, 1927).

Naim, “Türkistan’da Gazetecilik Tarihi” adlı yazısında söz konusu gazeteyle ilgili: “Rus istilasını müteakip Türkistan vilayetinin merkezi Taşkent’te mahalli lisan ve Rusça olarak Rus hükümeti tarafından Türkistan Vilayet Gazetesi namıyla bir gazete intişar eylemişti” (1926: 77) şeklinde bilgi vermektedir. Toktamışoğlu, 1933’te “Yaş Türkistan” dergisinde yayımlanan “Türk Gazeteciliği” adlı yazısında, gazete hakkında şu açıklamalara yer vermektedir: “Türk devletlerinin toprak bakımından en büyüğü olan Türkistan’da, 1905 Devrimine kadar Türkçe olarak sadece bir gazete çıkmaktaydı. İsmi Türkistan Vilayeti Gazetesi olan bu resmî gazete, Türkistan Genel Valisi Von Kaufmann’ın emriyle ve hükümetin maddi desteğiyle Taşkent’te yayınlanmıştır... Türkistan’a 1884’te Rozenbach vali olarak tayin edildi. Vali, misyoner ve Türk – İslam düşmanı meşhur Ostroumov’u, “Türkistan Vilayeti Gazetesi’nden sorumlu müdür yaptı. Ostroumov’un göreve gelmesinden sonra gazetenin bir bölümü tamamen Rusçaya dönüştürüldü (1885’te) ve Türkçe bölümünün başlıkları da Rusça yazıldı” (1933: 22-28). Gulmuhammedov, Türkistan Vilayeti Gazetesi’nin Ekim Devrimi ile kapatıldığını beyan etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Ancak Toktamışoğlu, Türkistan Vilayeti Gazetesi’nin Şubat Devrimi girişiminden sonra “Necat” gazetesine dönüştüğünü açıklamaktadır: “Şubat Devriminden biraz sonra Mart ayında, 47 yıldan beri Taşkent’te yayınlanmakta olan Türkistan Vilayeti Gazetesi, meşhur Türk – İslam düşmanı misyoner Ostroumov’un elinden alınarak bizim Münevver Kârî’ye teslim edildi. Münevver Kârî, bu gazetenin ismini değiştirdi ve “Necat” adı altında çıkarılmaya başlandı” (1933: 22-28).

1.1.2. Buhara-yı Şerif

Gulmuhammedov, 1905 Devriminden sonra Rus İmparatorluğu yönetimi altında olan Tatarlar ve Azerbaycanlı Türklerin yirmi olmak üzere Türk dilinde çeşitli gazeteler çıkarmaya başladığını kaydetmektedir. Ayrıca İsmail Gaspıralı’nın yayın faaliyetinin Türkistanlılar üzerindeki etkisini “1880 yılından itibaren İsmail Bey Gaspıralı olarak bilinen Kırımli Tatar aydını tarafından çıkarılmakta olan “Tercüman” gazetesinin çok önceden beri Türkistanlılar tarafından okunduğundan Türkistanlılarda da gazete çıkarma

isteği arttı” (Gulmuhammedov, 1927) şeklinde açıklamaktadır. Bu konuda Türkistan’da ilk olarak Özbeklerin girişimde bulunduğu ifade edilmektedir. Mart 1912 yılında “Yaş Buharalılar Devrim Komitesi” tarafından Kağan’da “Buhara-i Şerif” adıyla Farsça gazetesinin birinci sayısının çıktığını kaydetmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, “Buhara-i Şerif” hakkında şöyle demektedir: “1912 senesinde “Buhara-i Şerif” ismiyle muntazam bir teşkilat tarafından haftada iki defa münteşir bir gazete Buhara’da çıkarılmıştı” (1926: 97). Türkistan’da gazetesinin Farsça olarak çıkması, “Türk Yurdu” dergisinde “Türkoğlu Türk olan Buhara’nın ilk gazetesinin Türk dilinde olmasını beklerdik” (Buhara-yı Şerif Gazetesi, 1912; Kanlıdere, 2015: 174) şeklinde eleştirilmiştir.

1.1.3. Turan

Gulmuhammedov, “Buhara-yı Şerif” gazetesinden sonra Özbek Türkçesinde “Turan” adlı bir gazetesinin çıktığını belirtmektedir: “Onun ardı sıra o yılın Eylül ayında yine “Turan” adlı Özbek Türkçesinde bir gazete çıkarılmaya başlandı” (Gulmuhammedov, 1927). Ancak Gulmuhammedov’un ayrı bir gazete olarak ifade ettiği yayının, “Buhara-i Şerif” gazetesinin eki olduğu anlaşılmaktadır (Kanlıdere, 2015: 174). Gulmuhammedov, gazetesinin Buhara’da eski ulema ve kadılara karşı mücadele ettiğini ve aynı zamanda Rus İmparatorluğuna karşı savaş verdiğini ifade etmektedir. “Buhara-yı Şerif” gazetesi 153, “Turan” gazetesi ise 49 sayı çıkarıldıktan sonra 2 Ocak 1913 yılında Kağan’daki Rus elçiliği tarafından kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Türkistan matbuatında önemli bir yere sahip olan “Turan” (Düstkorayev, 2009: 165-185) gazetesi hakkında Naim “Bilahare Turancılık mefkûresinin bu ülke münevverlerinde de büyük bir aksü’l-amel uyandırmasıyla “Buhara-i Şerif” gazetesine ilave olarak haftada üç defa münteşir “Turan” ismiyle mefkûrevi bir gazete neşredilmişti” (1926: 98) der.

1.1.4. Semerkant

Gulmuhammedov, Semerkantlı Mahmut Hoca Behbudî (1875-1919) tarafından Semerkant şehrinde “Semerkant” adında bir gazete çıkarılmaya başlandığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, “Türkistan’da Gazetecilik Tarihi” adlı yazısında; “Mahmut Hoca Behbudî “Semerkant” isminde yevmî bir gazete neşrelemeye muvaffak olmuştu” (1926: 97) der. 1913’ten itibaren Behbudî’nin basınla ilgilenmeye başladığı ve Nisan’da “Semerkant” gazetesini çıkarmaya giriştiği kaydedilmektedir (Kasimov, 2009: 60). 16 Nisan 1913 yılında “Semerkant” gazetesinin ilk sayısı basıldığı zamanlarda haftada iki, daha sonra ise günlük olarak yayınladıkları görülmektedir (Düstkorayev, 2009: 187). Gulmuhammedov, maddi durumundan dolayı “Semerkant” gazetesi birkaç sayısı çıktıktan sonra “Ayna” dergisine katıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Daha sonra, Türkistan matbuat tarihinde, Semerkantlı Mahmut Hoca Behbudî’nin “Semerkant” gazetesini yayımladığı görülmektedir (Abduazizova, 2012: I/135-143).

1.1.5. Ayna

“Ayna”, Türkistan’da yayınlanan ilk dergi özelliğini de taşımaktadır. “Ayna” Mahmud Hoca Behbudî’nin çabaları ve teşebbüsüyle 20 Ağustos 1913’ten 15 Haziran 1915’e kadar çıktığı ve 1720 sayfadan oluşan 60 sayıya (Kasimov, 2009: 61; 217) veya 68 sayıya ulaştığı görülmektedir (Hasanov, 2015: 23; Abduazizova, 2012: I/208-223). Naim, “Ayna” dergisinin yayına başlama tarihini şöyle açıklamaktadır: “1911 senesinde Semerkant’ta meşhur Türkistan terakkiperverlerinden merhum Mahmut Hoca Behbudî’nin “Ayine” isminde mecmuası intişara başladı” (1926: 97). Gulmuhammedov, Hoca Behbudî tarafından Semerkant şehrinde Türk dilinde “Ayna” dergisinin çıkarılmaya başlandığını açıklamaktadır. Yazar, “Semerkant” gazetesinin “Ayna” dergisine katılarak haftalık çıktığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Görüldüğü üzere “Semerkant” gazetesinin yerini “Ayna” dergisi almıştır (Abduazizova, 2012: I/143). “Ayna” dergisi de iki yıl kadar yayın hayatına devam ettikten sonra parasızlıktan kapandığını kaydetmektedir. Gulmuhammedov, derginin Türkistan halklarına özellikle Özbeklere çok hizmet ettiğinin altını çizmektedir (Gulmuhammedov, 1927).

1.1.6. Sadâ-yı Türkistan

Gulmuhammedov, Abdullah Hocayev tarafından “Sadâ-yı Türkistan” adlı bir gazetenin Taşkent’te çıkarıldığını ve 80 sayıya kadar ulaştığını daha sonra maddi sebeplerden kapatıldığını belirtmektedir. Ayrıca gazetenin milletçi terakkiperver bir gazete olduğunu da yazısına eklemektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, gazetenin yayın tarihini ve günlük bir gazete olduğunu açıklamaktadır: “1914 senesinde Taşkent’te “Sadâ-yı Türkistan” ismiyle mükemmel ve yevmî bir gazete neşredilmişse de yalnız altı ay devam edebilmiştir” (1926: 98). Toktamışoğlu, gazete hakkında detaylı bir bilgi sunmaktadır: “Türkistan’da “İşim Dalası” isimli gazeteden sonra 1917’nin Nisan başında çıkan gazete Taşkentli Avukat Ubeydulla Hoca Asatulla Hocayev’in sorumlu yazı işleri müdürlüğü altında çıkarılan “Sadâ-yı Türkistan” (Türkistan’ın Sesi) dir. Her ikisi de maddi zorluklar nedeniyle kısa sürede yayın hayatından çekilmiştir... 1915’in Mayıs ayına kadar devam eden “Sadâ-yı Türkistan”ın 67. sayısı yayınlanmıştır” (1933: 22-28). Gazetesinin resmi kurucusunun Ubeydulla Hoca Asatulla Hocayev (1880-1938/9) olduğu, ilk sayısının 4 Nisan 1915’te yayınlandığı ve 66. sayıdan bir yıl sonra maddi sebeplerle kapatıldığı kaydedilmektedir (Kasimov, 2009: 60). Fakat daha sonra “Turkestanskiy golos” (Türkistan’ın sesi) adıyla devam ettiği görülmektedir (Abduazizova, 2012: I/177). Türkistan matbuat tarihinde, “Sadâ-yı Türkistan” gazetesinin önemli bir yeri olduğundan üzerine birçok çalışma yapılmıştır (Abduazizova, 2012: I/152-176; Milliy Matbuotimizining ikki durdonasi, 2015).

1.1.7. Sadâ-yı Fergane

Gulmuhammedov, Abidcan Mahmudov veya Abid Çatak tarafından Hokand’da “Sadâ-yı Fergane” adında bir gazete çıkarılmaya başlandığını ve 126 sayı çıktıktan sonra maddi sebeplerden kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, “Sadâ-yı Fergane” hakkında şöyle demektedir: “Türkistan’da “Fergane” ismiyle haftalık bir gazete neşir olunmuştu. Bunun da seddolunmasıyla “Sadâ-yı Fergane” gazetesi ismiyle mevki-i intişara çıktı, fakat Çar sansürünün pençesinden kurtulamamıştı” (1926: 97). Toktamışoğlu, “Sadâ-yı Fergane” gazetesini şöyle tanıtmaktadır: “Bu gazeteyle aynı günde Hokandlı Abidcan Mahmut, Hokand’da “Sadâ-yı Fergane” adlı bir gazete (Fergana’nın Sesi) çıkarmıştır... Her ikisi de maddi zorluklar nedeniyle kısa sürede yayın hayatından çekilmiştir... Bu gazete de ancak 123 sayı çıkarılabildiği” (1933: 22-28). Aynı zamanda Zeki Velidi Togan “Hatıralar” adlı eserinde Hokandlı Abidcan Çatak Mahmudov’un basım işleriyle ilgilendiğini belirtmektedir (Togan, 1999: 129). Abidcan Mahmudov’un “Sada-yı Fergane” adlı gazeteyi “Sada-yı Türkistan” ile aynı zamanda çıkardığı görülmektedir (Kasimov, 2009: 60; Abduazizova, 2012: I/183-197; Milliy Matbuotimizining ikki durdonasi 2015).

1.1.8. Hurşid

Gulmuhammedov, Taşkentli Özbeklerden Münevver Kârî Abdurreşidov (1878-1934) tarafından Taşkent şehrinde “Hurşid” adlı bir gazete çıkarılmaya başlandığını ve 15. sayıdan sonra hükümet tarafından kapatıldığını kaydetmektedir (Gulmuhammedov, 1927). O dönemde Türkistan’da “Hurşid” adında bir gazete çıkarılmaya başlandığı görülmektedir. Naim, “Hurşid” gazetesinin önemini şöyle açıklamaktadır: “Terakki’nin kapatılmasıyla yine aynı zat (Münevver Kârî) tarafından “Hurşid” isminde Özbekçe bir gazete mevki-i intişara konulmuş ise de bir müddet sonra Çar sansürleri tarafından kapatılmıştır” (1926: 97). Toktamışoğlu da “Hurşid” gazetesi hakkında bilgi vermektedir: “Bu fikre bütün kalpleriyle inanan 3-4 genç, hükümetin takibatından korkmadan, Münevver Kârî’nin etrafına toplanarak onun sorumlu yazı işler müdürlüğü altında gazeteyi çıkarmaya başladılar. 1906’nın 16 Eylül’ünden itibaren Taşkent’te çıkarılmaya başlanan gazetenin masraflarını Türkistan gençleri karşılayarak tamamen kendi kalem güçleriyle çıkardıkları ilk gazetedir... Yalnızca iki ay yaşayabildi” (1933: 22-28). Gazetenin 1906 yılında Münevver Kârî Abdurreşidov tarafından çıkarıldığı ve 10. sayıdan sonra kapatıldığı görülmektedir (Ahmet, 1992: 105-119; 109; Kasimov, 2009: 57; Düstkorayev, 2009: 121-126; Abduazizova, 2012: I/143-144).

1.1.9. Terakki

Gulmuhammedov, Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan’ın Taşkent şehrinde “Terakki” adlı bir gazetenin çıkarıldığını, ancak kısa zaman sonra yönetim tarafından çeşitli bahanelerle kapatıldığını ifade etmektedir

(Gulmuhammedov, 1927). Naim, gazete hakkında şöyle bilgi vermektedir: “1905 senesinde Taşkent’te iptidaî bir matbaada küçük mikyasta Tatar - Özbek lehçeleriyle terakkiperverlerin başkanı Münevver Kârî tarafından “Terakki isminde haftalık bir gazete neşredilmişti” (1926: 97). Toktamışoğlu da gazeteyle ilgili “Türkistan gençleri, başta Münevver Kârî’nin teşebbüsü ve İsmail Abid’in başyazarlığı ile 1906 yılının başlarında Taşkent’te “Terakki” gazetesini çıkardılar... Terakki gazetesi haftada iki defa basılmış ve 2,5 ay yaşayabilmişti” (1933: 22-28) şeklinde bilgi verir. İsmail Abdi’nin 27 Haziran 1906’da çıkarmaya başladığı bu gazete Türkistan’da cedid matbuatının ilk milli neşri olarak görülmektedir (Hasanov, 2015: 23; Kasımov, 2009: 56; Düstkorayev, 2009: 112-121; Abduazizova, 2012: I/115-135).

1.1.10. Asya

Gulmuhammedov, bu dönemde Taşkent şehrinde “Asya” adlı bir gazetenin çıkarıldığını ve kısa bir zaman içinde hükümet tarafından farklı bahaneler ile kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Toktamışoğlu, “Asya” veya “Aziya” gazetesi hakkında şöyle demektir: “Uzun zaman önce “Hurşid”in yayınlandığı dönemde, Ahmedcan Bektimur adına ruhsat alınmış olan “Aziya” gazetesinin ilk sayısını 1908 yılının 9 Nisanında çıkarabilmişlerdir... Haftada iki defa çıkarılan “Aziya”, dili, imlası ve yayın politikası ile “Hurşid” ve “Şöhret”in bir benzeridir. “Aziya”nin ömrü, kendisinden önce yayınlananlara göre daha da kısadır. 6. sayısı yayınlanmak üzereyken hükümet tarafından el konulmuş ve yazarlar takibe alınmıştır” (1933: 22-28). Naim de gazete hakkında: “1908 senesinde yine Taşkent’te “Asya” isminde oldukça mükemmel bir teşkilat tarafından diğerlerine nispeten muntazam yevmî bir gazete neşredilmişti” (1926: 97) şeklinde bilgi vermektedir. Gazetenin izni 1908 yılında Ahmedcan Bektemirov adına çıkmış ve gazete yayın hayatına başlamıştır (Kasımov, 2009: 59; Düstkorayev, 2009: 130; Abduazizova, 2012: I/144-145).

1.1.11. Şöhret

Gulmuhammedov, Taşkent şehrinde “Şöhret” adlı bir gazetenin çıktığını ve kısa zamanda yönetim tarafından türlü bahanelerle kapatıldığını beyan etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Abdulla Avlânî yazısında gönüllülerin desteğiyle 1907 yılında yayına başladığını ifade etmektedir (Avlânî, 1924). Toktamışoğlu “Şöhret” hakkında “Emniyet olarak Abdullah Avlânî adına “Şöhret”, Adimcan Bektimur adına “Aziya”, Mecid Han Celil adına “Hakikat” isimli gazeteler için hükümetten izinler alınmıştı... Sonunda 1 Aralık 1907’de Taşkent’te “Şöhret”in ilk sayısını çıkardılar. Gerçekten de “Hurşid”in devamı olan bu gazete, onun yolunu takip etmiş, dili ve imlâsı yönünden “Hurşid”den farksızdır” (1933: 22-28) der. Naim de “Şöhret” gazetesi ile ilgili şöyle söyler: “Bilahare yine aynı zat (Münevver Kârî) tarafından “Şöhret” ismiyle bir gazete neşredilmişti. Bu gazetenin devamı biraz uzunca sürdü ise de Çar sansürünün mümanaatından kurtulamadı” (1926: 97). “Şöhret” gazetesinin 1907 yılında Abdulla Avlânî’nin başkanlığında çıkarılmaya başlandığı ve 10. sayıdan sonra kapatıldığı görülmektedir (Kasımov, 2009: 58-59; 239; Düstkorayev, 2009: 126-130; Abduazizova, 2012: I/144).

1.1.12. Alaş

Gulmuhammedov, Taşkent’te çıkan gazetelerden en ehemmiyetlisidir ve mesleki ciheti ile “Sosyalist” bir gazetedir. Kazak-Kırgız lehçeleriyle çıkarılmıştır. Gazetenin müdürü Kolbay Togusov’dur, Şubat 1917 Devriminden birkaç ay sonra parasızlıktan dolayı kapatılmıştır (Gulmuhammedov, 1927) der. Çolpan’ın yazısında da “Alaş” gazetesinden bahsedilmektedir (Abduazizova, 2012: I/199). Toktamışoğlu, “Alaş” gazetesine ilgili şunları ifade etmektedir: “1916 yılında Taşkent’te “Alaş” gazetesini çıkaran Gülbay Tuğus, 1917’nin sonlarında Kızıl Car’da “Üç Güz” isminde bir gazete yayınlamıştır” (1933: 22-28). Ayrıca Türkistan’da “Alaş Ordu” adlı bir gazete de görülmektedir (Togan, 1999: 183).

1.1.13. Ela Silah

Gulmuhammedov, Taşkent’te Abdurrahman Seyyah adlı bir Özbek genci tarafından “Ela Silah” adında bir derginin çıkarıldığını ve Bâbilik dininin yayma amacı güdüldüğünü ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan’da Bâbilîğin etkin ve değişik yayınlarının olduğu

bilinmektedir. Gulmuhammedov, adı geçen matbuatın Rus İmparatorluğunda 1917 yılında ortaya çıkan Şubat Devriminden dolayı öne çıkan gazeteler ve dergiler olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Bundan sonra “Şubat Devriminden Ekim Devrimine kadar çıkanlar” adlı başlık açarak bu dönemdeki yayınları ayrıca değerlendirmektedir.

1.2. Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar

Gulmuhammedov, Şubat Devriminden sonra Türkistan’da birçok gazete ve dergi çıkarılmaya başlandığını belirtmektedir. Toktamışoğlu, 1933 tarihinde kaleme aldığı “Türk Gazeteciliği” isimli yazısında bu dönemde yayınlanan gazeteleri şöyle açıklamaktadır: “1917 Şubat Devrimi’ni takip eden yıllarda, Türkistan’da 18 yeni Türkçe gazete yayımlandığını görüyoruz... Taşkent’te çıkarılan gazeteler şunlardır: “Necat”, “Turan”, “Uluğ Türkistan”, “Şurâ-yı İslam”, “Kengeş”, “Birlik Tuvi” ve “Türkili”” (1933: 22-28). Gulmuhammedov, Şubat Devriminden sonra Türkistan yayınlarını “Necat” gazetesi ile beyan etmiştir.

1.2.1. Necat

Gulmuhammedov, ilk olarak daha önce adı geçen Münevver Kârî Abdurraşidov tarafından Taşkent’te “Necat” adında bir gazete çıkarıldığını ve üç ay sonra kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan’ın yazısında da “Necat” gazetesi ile ilgili benzer bilgi görülmektedir (Abduazizova, 2012: I/200). Toktamışoğlu, “Necat” gazetesinin Türkistan Vilayeti Gazetesi’nin devamı niteliğinde olduğunu ifade etmektedir: “Şubat Devriminden biraz sonra Mart ayında, 47 yıldan beri Taşkent’te yayınlanmakta olan Türkistan Vilayeti Gazetesi, meşhur Türk – İslam düşmanı misyoner Osroumov’un elinden alınarak bizim Münevver Kârî’ye teslim edildi. Münevver Kârî bu gazetenin ismini değiştirerek “Necat” adı altında çıkmaya başladı... “Necat” haftalık bir gazeteydi. Yayına 705 ay devam ettikten sonra Ekim Devrimi döneminde durdu” (1933: 22-28). Ayrıca Naim, “Necat” gazetesinin “Türkçüler teşkilatına bağlı bir yayın olduğunu belirtmektedir: “1918’de Hokant Hanlığı’nın reisi Mustafa Çokay tarafından Taşkent’te “Hür Türkistan” ismiyle günlük, modern bir gazete intişar eylemişti. Yine aynı zamanda Türkçüler teşkilatı tarafından “Turan” ve “Necat” gazeteleri mevki-i intişara konulmuştu” (1926: 98).

1.2.2. Geleş

Gulmuhammedov, meşhur Zeki Velidi Togan redaktörlüğünde, Müslüman Şurasının Merkezi Bürosu tarafından “Geleş” adında bir gazete çıkarıldığını ve iki ay devam ettikten sonra kapandığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Aynı zamanda Zeki Velidi Togan da “Hatıralar” adlı eserinde “Geleş” adında bir gazete çıkardığından şöyle bahsetmektedir: “Türkistan Merkez Şurasının teşkilât işlerini bana yüklemişlerdi buna ilave olarak Şura’nın nâşir-i efkârı olan Geleş gazetesinin başmuharrirliğini yapıyordum” (Togan, 1999: 134). Toktamışoğlu, gazeteyle ilgili şunları belirtmektedir: Şurâ-yı İslamdan sonra Geleş yayınlanmıştır. Bu gazete de aynen Şura-yı İslamın fikrî yolunu izlemiştir. Türkistan Merkezi Şurasının yayın organı olmuştur. Gazeteyi önce Ahmet Zeki Velidi, sonra Münevver Kârî idare etmiştir. Şura-yı İslam yazarları da yazıları ile bu gazeteyi desteklemiştir. 25 Haziran’dan itibaren yayımlanan Geleş’in bazı kaynaklarda 20. sayısının çıktığı kayıtlıdır” (1933: 22-28). Bu bakımdan Türkistan matbuat tarihinde Geleş gazetesinin ayrıcalıklı yerinin olduğunu söylemek mümkündür (Abduazizova, 2012: I/226).

1.2.3. Şurâ-yı İslam

Gulmuhammedov, Taşkent Ulemalar Şurası tarafından meşhur Tatar âlimi Abdülbârî Battal’ın redaktörlüğü ile “Şurâ-yı İslam” adlı bir gazete çıkarıldığını, ancak ilk sayısından sonra kendi aralarında anlaşamadıkları için gazetenin kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Naim, Şurâ-yı İslam gazetesiyle ilgili detaylı bir açıklama yapmaktadır: “1917’de Çarlık rejiminin yıkılması bilahare Kerenski hükümetinin mevki-i idareye gelmesiyle bütün Türkistan müteceddit ve münevverlerinde canlı bir hayat devresi görünmeye başladı. Bu esnada Taşkent’te Şura-yı İslam namıyla tamamıyla hür ve müstakil günlük bir gazete intişar eyledi” (1926: 98). Toktamışoğlu da Şurâ-yı İslam gazetesinin yazarları hakkında bilgi vermektedir: “Şubat Devriminden sonra kurulan Şurayı İslam Cemiyeti, kendi fikirlerini halka tanıtmak için 16 Mayıs’tan itibaren

Şurâ-yı İslam adında bir gazete çıkardı. Şurâ-yı İslamın ancak iki sayısı çıkmıştır. Şimdi Ankara’da Türkiye hükümetinin hizmetinde olan Abdullah Battal Bey’in gözetiminde çıkan bu gazeteye İsmail Abidi, Münevver Kârî, Şakircan Rahimi, Alim Baybor, Burhan Habib gibi yazarlar yazıları ile katılmıştır” (1933: 22-28). Abdülbârî (Abdullah) Battal (Taymas)’ın (1883-1969) hayatı ve çalışmaları Türk tarihi, özellikle yayın tarihi açısından önemlidir (Devlet, 2011: 199-200).

1.2.4. Turan

Gulmuhammedov, Şubat Devriminden sonra Türkistan’da “Turan” adında bir gazetenin Abdullah Avlanî tarafından Taşkent’te çıkarıldığını belirtmektedir. Ancak yazılarında dönemin ulemalarına karşı geldiğinden onların fitnesinden dolayı beşinci sayıdan sonra kapanmaya mecbur kaldığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). 1917 yılında çıkmaya başlayan Turan gazetesinin (Avlânî, 1924; Kasimov, 2009: 232) Türkçüler tarafından yayına hazırlandığını ifade eden Naim, “Yine aynı zamanda Türkçüler teşkilatı tarafından Turan ve Necat gazeteleri mevki-i intişara konulmuştu” (1926: 98). Toktamışoğlu ise yazısında, Turan gazetesinin editörleri ve yayımcısı hakkında açıklamada bulunmaktadır: Necat’tan sonra çıkan Turan’ın ilk yazı işleri müdürü Abdullah Avlânî, sonra Nizameddin Kârî, ondan sonra da Efendizade Mehmet Emin Bey olmuştur. Yayımcısı, “Terakkiperver Turan Cemiyeti” idi... Turan ancak 20 sayı yayınlanabilmişti” (1933: 22-28).

1.2.5. Türk İli

Gulmuhammedov, Müsavat (Türk Âdem-i Merkeziyeti) partisinin fikrini yayan “Türk ili” adlı bir gazete, Özbekistan’ın Taşkent şehrinde Bakülü Muhammed Emin Efendizade’nin redaktörlüğünde çıkarılmaya başlandığını ve 5-10 sayı çıktıktan sonra maddi yetersizlikten kapatıldığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan’ın yazısında da “Türk İli” gazetesini görmek mümkündür (Abduazizova, 2012: 1/200). Toktamışoğlu, Türk İli gazetesi ile ilgili şu bilgileri yazısında dile getirmektedir: “Eylül ayından başlayarak ‘Yaşasın Birleşik Halk Cumhuriyeti’ ilkesi ile çıkan Türk İli isimli gazete de o dönemdeki Türkçe gazeteler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Türkistan Müslüman Merkezi Şurası ve Türk Ademi Merkeziyet Partisi’nin yayın organı olarak çıkmıştır. Bu gazetede Efendizade Mehmet Emin Bey, Şakircan Rahimi, Burhan Habib, Rafik Mümin gibi yazarların yazılarına rastlanır” (1933: 22-28).

1.2.6. Uluğ Türkistan

Gulmuhammedov, Taşkent’te meşhur Tatar âlimlerinden Kebir Bekir tarafından “Uluğ Türkistan” adlı bir gazete çıkarıldığını ve onun iki yıl kadar devam ettiğini açıklamaktadır. Yazar bu gazetenin içerik bakımından en zengin gazetelerden biri olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim’in yazısında, Uluğ Türkistan gazetesi hakkında detaylı malumat verilmiştir: “Diğer bir müessese-i ilmiye de Uluğ Türkistan ismiyle oldukça mükemmel ve modern yevmî gazete neşredilmişti... Uluğ Türkistan gazetesi, Türkistan Cumhuriyeti vücuda geldikten sonra “İştirakiyyun”, 1920’de “Kızıl Baydak”, 1921’de “Türkistan”, 1924’te “Kızıl Özbekistan” namını almıştır” (1926: 99). Toktamışoğlu, Uluğ Türkistan gazetesinin yayın kuruluşuyla ilgili “Şubat Devriminden sonra Taşkent’te çıkan gazetelerin üçüncüsü Uluğ Türkistan’dır. Taşkent’te kurulmuştur, “Neşriyat” şirketi tarafından çıkarılmıştır. Bu gazetenin sorumlusu Kebir Bekir’e verilmiştir. Yayın ilkesi ‘Yaşasın Milletler Muhtariyeti!’dir” (1933: 22-28) şeklinde bilgi vermektedir. Aynı zamanda Zeki Velidi Togan, “Hatıralar” adlı eserinde Kebir Bekir’le ilgili “Orenburg’da çıkan “Vagit” gazetesi muharriri Kebir Bekir’dir (Togan, 1999: 129, 134) der.

1.2.7. Hürriyet

Gulmuhammedov, Semerkant şehrinde meşhur Özbek edibi Fıtrat’ın redaktörlüğünde “Hürriyet” adlı bir gazete çıktığını ve bir yıl kadar yayın hayatına devam ettiğini açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fıtrat’ın (1886-1938) Taşkent’te Hürriyet adlı gazetede çalıştığı görülmektedir (Erşahin, 2008: 22). Ayrıca Abdurrauf Fıtrat’ın Hürriyet gazetesinde, “İttifak edaylık”, “Müslümanlar, gafil kalmayın”, “Şeraiti İslam’ın hatası” gibi yazıları bulunmaktadır (Yoşluk, 1991: 44-45).

Müftü Mahmut Hoca Bahbudî'nin 19-22 Aralık 1917'de, "Hürriyet" gazetesinde çıkan "Türkistan Muhtariyeti" adlı makalesini de görmek mümkündür (Yoşluk, 1991: 40-41). Naim, Hürriyet'in günlük bir gazete olduğunu şöyle ifade etmektedir: "O zaman Semerkantlı merhum Bahbudî tarafından Hürriyet ismiyle günlük ve düzenli bir gazete basılıyordu" (1926: 98). Toktamışoğlu ise yazısında Hürriyet gazetesinin yayın tarihi ve başyazarı üzerine farklı bir bilgi vermektedir: "Semerkant'ta Hürriyet ile Telgraf Haberleri çıkmıştı. Hürriyet 15 Nisan'da yayımlanmaya başlamıştır. Başyazarlığını önce Merdankul Şah, ondan sonra da Kabir Şah Manduroğlu yapmıştır. 27. sayısından itibaren başyazarlık, Abdurrauf'a (Fitrat) teslim edilmiştir. Yayımcısı Zerefşan Şirketi'dir. Hürriyet'in toplam 87 sayısı çıkmıştır" (1933: 22-28).

1.2.8. El Bayrağı

Gulmuhammedov, Hokand'da meşhur B. Saliyev'in redaktörlüğünde "Gayrat Şirketi" tarafından "El Bayrağı" veya "İl Bayrağı" adında bir gazete çıkarıldığını ve uzun süre devam edemeden kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da El Bayrağı gazetesinin Bulat Sali tarafından çıkarıldığından bahsedilmektedir (Abduazizova, 2012: I/201). Toktamışoğlu ise yazısında El Bayrağı hakkında "1917 yılındaki Türkistan olaylarında merkezi rolünü oynayan Hokand'da Revnaku'l-İslâm ile İl Bayrağı isimli gazeteler 1917 yılında çıkan yayınların iki önemli örneğini teşkil etmekteydi. Hokand'daki Gayret kitabevinin maddi yardımıyla Eylül ayında yayına başlayan İl Bayrağı ilk dönemde Hokand yenilikçilerinin ideolojik silahı idi. Fakat daha sonra 1917'nin Aralık ayında Çokayoğlu Mustafa Bey'in başkanlığında Hokand'da toplanan Milli Kurultay, Türkistan'ı muhtar ülke ilan edince, İl Bayrağı, Türkistan Muhtariyet hükümetinin resmî yayın organı hâline gelmiştir" (1933: 22-28) şeklinde detaylı bilgi vermektedir.

1.2.9. Revnaku'l-İslâm

Gulmuhammedov, Nurmuhammed adlı bir kişinin redaktörlüğünde Hokand şehrinde Halaik Cemiyeti tarafından "Revnaku'l-İslâm" adında bir gazete çıkarıldığını, ancak onun tez bir vakitte parasızlıktan kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da Revnaku'l-İslâm gazetesi Taşmuhammed oğlu Nurmuhammed redaktörlüğünde ve Halaik cemiyetinin yayıncılığı altında çıktığı belirtilmektedir (Abduazizova, 2012: I/201). Toktamışoğlu ise "1917 yılındaki Türkistan olaylarında merkezi rol oynayan Hokand'daki Revnaku'l-İslâm ile İl Bayrağı isimli gazetelerin iki önemli örneğini teşkil ettiğini, Revnaku'l-İslâm'ın Temmuz ayında çıkmaya başladığını, "Müslüman Demokratların Yayın Organı" şeklinde başlığının olduğunu, gazetenin yayımcısının Umum Halk Cemiyeti olarak belirtildiğini ve gazeteyi Taşmuhammed Tuzmuhammedoğlu'nun idare ettiğini" (1933: 22-28) belirtmiştir.

1.2.10. Azat

Gulmuhammedov, Skobelev şehrinde devrim komitesi tarafından Hadi Paniri adlı bir kişinin redaktörlüğünde "Azat" adlı bir gazete çıkarıldığını, ancak kısa zaman diliminde kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da "Azat" gazetesini, Hadi Fayzi'nin redaktörlüğünde çıkan bir gazete olarak dile getirildiğini görmek mümkündür (Abduazizova, 2012: I/201).

1.2.11. Sadâ-yı Tarancı

Gulmuhammedov, Türkistan'ın Yedi Su vilayetinde "Tarancı Yaşları Üyemesi" (Tarancı Gençler Cemiyeti) tarafından Zarip Beşiri adlı bir kişinin redaktörlüğünde "Sadâ-yı Tarancı" adlı bir gazete çıkarıldığı ve bir iki ay sonra maddi yetersizlikten kapatıldığı belirtilmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da Sadâ-yı Tarancı gazetesi hakkında aynı bilgiye rastlanır (Abduazizova, 2012: I/201).

Gulmuhammedov'un konuyla ilgili dile getirdiği matbuatın haricinde de Türkistan'da yayınların olduğunu bilinmektedir. Çolpan'ın "Tüccar", "el-İslah", "İzharu'l-Hakk", "Bayenü'l-Hakk" (Abduazizova, 2012: I/198-202) ve Avlânî'nin "Türk sözü", "Dayhan", "Yurt", "İşçiler Dünyası" gibi matbuatın da olduğu ifade edilmiştir. (Avlânî, 1924). Naim'in "Türkistan'da Gazetecilik Tarihi" adlı yazısında Mustafa Çokay tarafından çıkarılan "Hür Türkistan" isimli bir gazeteden de bahsedilmektedir (1926: 98). Ayrıca Toktamışoğlu'nun yazısında da çeşitli yayınları görmek mümkündür (1933: 22-28).

Gulmuhammedov, Ekim Devrimine kadar çıkan bahsi geçen gazetelerin tümünün “Bizim Türkistan’da çıkan gazeteler” olduğunu, meslek ve ideoloji bakımından neredeyse tümünün ‘milletçi’ gazeteler şeklinde nitelendirilebileceğini söyler (Gulmuhammedov, 1927). Bununla birlikte Türkistan’da cedidcilik hareketi, yenilenme fikirlerini teşvik etmek gayesiyle yayımlanan matbuatın da olduğu görülmektedir (Baymirza, 2009: 116). Rus İmparatorluğu döneminde Türk dünyasındaki matbuat tarihinde 1905 Devrim girişiminden başlayarak Şubat 1917 – Ekim 1937 arasındaki zaman diliminin ayrı bir yeri olduğunu söylemek mümkündür. Belki de bu ortamdan dolayı Türkistan aydınları, 1917 Devriminde taraf olmuşlardır. Gulmuhammedov, Ekim Devriminden sonra çıkan gazete ve dergilerden okuyucuların haberlerinin olduğunu varsayarak Türkmenistan matbuatını incelemeye yönelmiştir.

2. TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan matbuat tarihinde, Abdulhekim Gulmuhammedov’un ayrı bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buna Türk dünyasının klasik eserlerini yayınlama ve tanıtırma yolunda yaptığı çalışmalar, delil niteliğindedir. Gulmuhammedov, Türkmenistan’da matbuatçılık (yayıncılık) hareketinin çok geç başladığını belirtmektedir. Gulmuhammedov, Türkmenlerin matbuat ile geç dönemde tanıştığını değil, Türkmenlere özgü milli basının ortaya çıkışının geç olduğunu ifade etmektedir. Türkmenler arasında Türk dünyasında yayınlanan gazeteleri, dergileri, özellikle de Kırım’da çıkan “Tercüman” gazetesini okuyanların azımsanmayacak kadar çok olduğunu belirtmektedir. Türkmenistan’da basınla ilgili önemli çalışmalardan kaleme alınmıştır (Aşırov– Arıcan, 2019a: 98-108).

2.1. Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar

Gulmuhammedov, Türkmenistan’ın ilk gazetesinin Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra çıkan “Bahr-i Maverâ-i Hazar” (Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar / Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta / Hazar Ötesi Gazetesi) adlı gazete olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Toktamışoğlu, “Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetesini Rusça adıyla “Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta” “1915’te Aşkabat’ta Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta adıyla Türkçe – Farsça ve Rusça bir gazete olarak çıkarılmıştır” (1933: 22-28) şeklinde bilgi verir. Türkmen tarihinde Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar gazetesinin ayrı bir değeri bulunmaktadır (İlyasov, 1964: 3-9).

Gulmuhammedov, bu gazetenin Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Aşkabat’taki Türkmenistan savaş valisinin (gubernatorunun) emriyle 1915 başlarında yayın hayatına başladığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Ancak “Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar” adlı gazetenin ilk sayısının 14 Aralık 1914’te çıktığı görülür (İlyasov, 1964: 3). Yazar, gazetenin küçük boyutta 4 sayfa olarak basıldığını ve ideolojik bakımdan gerçek bir Rus İmparatorluk gazetesi olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca gazetenin dil ve imlâ açısından da özensiz olduğunu belirtmektedir. Gazetenin müdürünün Ostroumov’un öğrencisi Belyayev adlı bir misyoner ve onun yardımcısı da Muhammedkulu Atabayev adlı bir Türkmen’in olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927).

Gulmuhammedov, bu gazetenin de Türkistan Vilâyeti Gazetesi’nin yolundan gittiğini ve Türkistan savaş valisinin ‘fikir’ propagandacısı olduğunu iddia etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Buna bağlı olarak bu gazetede, bölge valisinin gezilerine, hükümetin resmî buyruklarına, hanlar, beyler ve muhtarların çalışmalarıyla ilgili güzel haberlere yer verildiği açıklanmaktadır. Fakat yurt dışı haberlerine yer verilmediği bilinmektedir. Gazetenin çıkışı savaş zamanı olduğundan İran ve Türkiye’de ortaya çıkan cephelerde devam eden savaşlarda Rus İmparatorluk ordusunun başarılarına sıklıkla yer verildiği, Avusturya, Almanya cephelerinde her gün yüz bin civarında esirin alındığı bilgisine rastlanır. (Gulmuhammedov, 1927). Gazete, Türkmenceydi fakat ilk zamanlar bir sayfa civarında Farsçaya da yer veriliyordu. Bunun sebebi Rus İmparatorluk ordusunun cephelerdeki başarısını göstermek, İranlıları da korkutmaktı (Gulmuhammedov, 1927). Ayrıca 1904-1905 yılları arasında “Zakaspiyskoye Obozreniye” adlı gazetenin eki olarak çıkan Farsça “Mecmue-Mavra-ı Bahri-Hazar” gazetesinin çıkış maksadı da yine bu sebeptendi. (Annagurdov, 1962: 12;

1933: 22-28). Gazete, 1916'nın sonlarına kadar yayın hayatına devam ettikten sonra Rus İmparatorluğunun zayıflamasıyla maddi olarak zorluğa düştüğü için kapatılmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

2.2. Dağ Yıldızı

"Dağ Yıldızı" (Zarnitsa), Ocak 1919 – 1920 yılları arasında Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesinde çıkan bir yayındır (Gazeti SSSR, 1970: 104-105). Gulmuhammedov, Ekim Devriminden sonra 1918'den itibaren Aşkabat'ta "Dağ Yıldızı" adında bir gazetenin çıkarılmaya başlandığını ve redaktörü olarak Aliş Bek Aliyev ismini zikretmektedir. Gazetenin başında bitaraf bir gazete olduğu gösterilse de Zakaspi cephesinin devamında Akların (Rus İmparatorluğunun) ve İngilizlerin başarıları hakkında çok tantanalı makalelere rastlanıldığını söyler (Gulmuhammedov, 1927). Gazetenin dil ve imlâ bakımından da özensiz bir usulde çıktığını ve teknik bakımından da övgüye değer bir yanının olmadığını belirtmektedir. Tüm bunlarla birlikte gazete, bazı Türkmen gençlerine iyi kötü gazetelerde makaleler yazmaya ve okumaya alıştırdığını da ayrıca not etmektedir. Bununla birlikte genel olarak Türkmen çiftçilerine (dayhan) hiçbir fayda sağlamadığını kaydetmektedir. Bu gazetenin de mali durumunun zorluğa düşmesiyle çok geçmeden kapatıldığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927).

2.3. Sadâ-yı Fukara

Zakaspi Cephesinin Devrim Askeri Konseyi'nin Müslüman Siyasi Bölümünün yayın organı olan "Sadâ-yı Pukara" (Golos Bednosti) gazetesi 1919 (Ağustos) – 1920 (Nisan) tarihleri arasında Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanmıştır (Gazeti SSSR, 1970: 104; Annagurdov, 1957: 130-132).

Gulmuhammedov, Türkmenler arasında çıkan "Sadâ-yı Pukara" (Sadâ-yı Fukara) adlı bir gazeteden bahsetmektedir. Bu gazete Kızıl Ordunun Aşkabat'ı işgal etmesinin ardından 1919'un sonlarında, şu an varlığını sürdüren Müslüman Komünistlerin Bölge Bürosunun gayreti ile çıkmaya başladığını belirtmektedir. Gazetenin 1919'un yazında yayına başlayıp 1920'nin baharına kadar yayımlandığı bilinmektedir (Annagurdov, 1962: 18-19). Bu gazete ideolojik bakımdan Türkmenistan'da çıkan ilk Türkmençe komünist gazetedir. Dil, imlâ ve teknik bakımdan çok özenli değildir. 1920'nin başında Türkmenistan Bölge Devrim Komitesi ve Bölge Parti Komitesi Aşkabat'a geldikten sonra "Sadâ-yı Pukara" gazetesi, Bölge Devrim Komitesi ve Parti Komitesi'nin 'fikir' propagandacısı olarak işlev gördüğünü açıklamaktadır. Bir süre sonra Türkmen gençlerinin isteği üzerine "Sadâ-yı Pukara" gazetesi, tekrar "Dağ Yıldızı" adını alır (Gulmuhammedov, 1927). Birinci Ordunun bulunduğu zamanda onun siyasi bölümü tarafından Türkmen, Azerbaycan, Tatar yazı dillerinde karmakarışık bir şekilde çıkarılan "Kızıl Yıldız" gazetesinin hem mali problemlerden hem de Bölge Devrim Komitesinin önem vermemesinden dolayı "Dağ Yıldızı" kendiliğinden kapanmaya mecbur kalmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

2.4. Kızıl Yıldız

Gulmuhammedov, Devrimden sonra Türkmenistan'da yayınlanan gazetelerden birinin de "Kızıl Yıldız" gazetesi olduğunu beyan eder. Ancak Gulmuhammedov, yazısında sadece gazetenin ismini zikretmektedir. Birinci Ordu'nun siyasi bölümü tarafından Türkmen, Azerbaycan, Tatar yazı dillerinde karmakarışık bir şekilde çıkarılan "Kızıl Yıldız" adlı bir gazeteden bahsetmektedir (Gulmuhammedov, 1927). O dönemde "Gızıl Yıldız" (Krasnaya zvezda) adlı gazetenin 19 Nisan 1919 – 9 Eylül 1920 tarihleri arasında Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesinde yayımlandığı görülmektedir (Gazeti SSSR, 1970: 104; Annagurdov, 1962: 20). Yakup Nasırlı'nın hatıralarında "Sadâ-yı Fukara", "Dağ Yılsızı" ve "Kızıl Yıldız" gazetelerini şöyle tanıtmaktadır: "Doğru, gazete çıkıp başlamazdan önce Sovyet hükümetinin ilk yılında "Sadâ-yı Fukara", "Dağ Yılsızı" ve "Kızıl Yıldız" gazeteleri neşir edilse de onlar temelde askeri gazetelerdi, halk çoğunluğunun arasında az yayılıyordu" (İlyasov - Goçmıradov, 1990: 31).

2.5. Türkmenistan

Gulmuhammedov, Türkmenistan'da bir ara basınsız kaldığı üzerinde durmaktadır. Ancak Ağustos 1920'nin başlarında önceki Türkistan Cumhuriyetinin Merkez İcrakomi ve Merkezi Parti Komitesinin mecburiyetiyle

yine Bölge İcrakomi ve Bölge Parti Komitesinin yardımıyla bugün de yayınlanmaya devam eden “Türkmenistan” gazetesinin çıkmaya başladığını belirtmektedir. Türkmenistan gazetesinin Ağustos 1920’den itibaren büyük zorluklara göğüs gererek haftada 2-3 defa çıktığını eklemektedir. Türkmenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra ve 1925’in başlarından itibaren günlük bir gazete olarak yayınlanmaya devam etmiştir. 1927 yılında ise bininci sayıya ulaşıldığı ve aynı zamanda haberci bir ekibin oluşturulduğu belirtilmektedir (Gulmuhammedov, 1927). “Türkmenistan” gazetesine ilgili K. İlyasov ile H. Goçmiradov tarafından 1990’da Aşkabat’ta “Dövrün Aynası: “Sovet Türkmenistanı” gazeti 70 yaşadı” adıyla ayrıntılı bir eser yayımlanmıştır (Aşirov, – Albayrak, 2020b: 141-146). Bunların yanı sıra Zeki Velidi Togan “Berdi Hacı’nın oğlu eski dostum avukat Kakacan ile “Türkmenistan” gazetesini çıkardık” (Togan, 1999: 285) şeklinde Türkmen aydını Kakacan Berdiyev ile “Türkmenistan” gazetesini yayımladıklarını belirtmektedir.

2.6. Türkmen İli

Gulmuhammedov, 1922’den itibaren Türkistan Cumhuriyeti’nin merkezi olan Taşkent şehrinde merkezi parti redaktörlüğü altında Türkmen Bilim Komisyonuna bağlı Yoldaş Böriyev’in rehberliği ile “Türkmenistan İli” adında bir dergi çıkarılmaya başlandığını belirtmektedir. Gulmuhammedov, yazısında derginin adını “Türkmenistan İli” olarak zikretmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Ancak dergi, 1922-1924 yılları arasında “Türkmen İli” adıyla yayınlanmıştır (Türkmen İli, 1922-1924; Aliyev, 1936). Türkmen ili dergisi, 1922-1924 yılları arasında 8 sayı yayımlayabilmiştir (Türkmen İli, 1922-1924: Annagurdov, 1962: 225-236).

Gulmuhammedov, Yoldaş Sahetmuradov, Geldiyev, Atabayev gibi isimlerle Tatar, Kazak yazarlarının birliğinden Türkmen İli, gerçek siyasi, ilmî, edebî, içtimai bir yayın ve Türkmen tarihinde ilk ilmî dergi olarak kabul görmüştür (Gulmuhammedov, 1927). 1936’da Ruhi Aliyev tarafından “Türkmen ili jurnalının içtimağı ve sınıfı yüzü” (“Türkmen İli” dergisinin sosyal ve sınıf yüzü) ismiyle “Türkmen İli” dergisini hedef alan özel eleştirel kitap çalışması yapılmıştır (Aliyev, 1936). Dergi, sekiz sayı çıktıktan sonra 1924’te milli ayrışmaların sonucunda kapatılmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

2.7. Komünist Yoldaş

Gulmuhammedov, 1924’ün ortalarından itibaren Taşkent’te Türkistan Merkezi Parti Komitesi bünyesinde Yoldaş Sahetmuradov’un redaktörlüğünde “Komünist Yoldaş” adında bir dergi çıkarıldığını, ancak mali bakımdan zorluklar nedeniyle kapandığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Bu dergi, Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin yayın organı olarak Taşkent’te Türkmençe olarak neşredilmiş, 1924’ün Ocak ayında 1-2 olarak çıkarılan sayısı bulunmaktadır (Annagurdov, 1962: 237). Fakat “Komünist Yoldaş” adlı derginin 1923 yılında yayın hayatına başladığı görülmektedir. Çünkü “Komünist Yoldaş” dergisinin diğer dillerdeki yayınları 1923 yılında başlamakta ve Özbekçe neşrinde üç dilde yayınlandığı belirtilmektedir (Annagurdov, 1962: 237). Gulmuhammedov’un da belirttiği gibi “Komünist Yoldaş”, Türkmençe olarak neşredilen ilk parti dergisi olma özelliğine de sahiptir (Annagurdov, 1962: 241).

2.8. Dayhan

Gulmuhammedov, 1925’te “Dayhan” (Emekçi) gazetesinin neşredilmesiyle ilgili çok kısa bilgi vermektedir (Gulmuhammedov, 1927). “Dayhan”, Ocak 1925 yılında Aşkabat’ta Türkmen dilinde haftalık yayımlanan bir gazetedir (Annagurdov, 162: 337). Bugün kütüphanelerde Türkmençe olarak yayımlanan ve içeriğinde çok değerli yazılar yer alan “Dayhan” gazetesini görmek mümkündür (Dayhan, 1927; 1928). “Dayhan” gazetesinin 21 Ocak 1925’teki ilk sayısında olduğu gibi 1927 ve 1928 yıllarında çıkan sayılarının ilk sayfasında “haftada bir defa çıkıyor” diye belirtilmiştir (Dayhan, 1925; 1927; 1928). Aşkabat’ta Türkmençe olarak 21 Ocak 1925’te Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin bir yayın organı olarak çıkmaya başlayan Dayhan gazetesi, 11 Haziran 1931’e kadar aynı isimle, daha sonra ise “Kolhozçı” adıyla 29 Ağustos 1935 tarihine kadar yayın hayatına devam etmiştir (Gazeti SSSR, 1970: 105).

2.9. Tokmak

Gulmuhammedov, 1925 yılında Aşkabat'ta "Tokmak" dergisinin yayın hayatına başladığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). 8 Şubat 1925'te Türkmenistan Komünist Partisi Teşkilatçılık Bürosu tarafından "Tokmak" dergisini yayınlama kararı alınmıştır. Ancak kararda "Dayhan" gazetesinin eki olarak belirtilmesine rağmen "Türkmenistan" gazetesinin eki olarak 20 Şubat 1925'te yayımlanmış ve ilk sayıya şu ifade eklenmiştir: "Geçici olarak iki haftada bir defa 'Türkmenistan'a ek olarak edebî, içtimai, mizahî bir dergidir" (Annagurdov, 1962: 432.; Aşirov– Arıcan, 2019b: 121-131). Ancak bugün kütüphanelerde, Türkmençe olarak yayınlanan mizah içerikli değerli yazıların yere aldığı "Tokmak" dergisini görmek mümkündür (Tokmak, 1925-). Ayrıca "Tokmak" dergisinin dönemin yazılarında eleştirildiği de söylenebilir (Aşirov - Muhammedov, 2019: 126). Tüm bunlara rağmen "Tokmak" dergisi, Türkmenistan'da yayın hayatına uzun süre devam eden yayınlardan biridir.

Gulmuhammedov, Türkmenistan'da matbuat ile ilgili yazısının sonunda "Türkmenistan" gazetesi bağlamında değerlendirmelerini şöyle beyan etmektedir: "Türkmen milletinin kendi ana dilinde proleter gazetesi olan Türkmenistan'ın bininci sayıya ulaşarak bayram etmesi, Şura Şark'ında büyük bir devrimdir. En büyük başarılarıdır" (Gulmuhammedov, 1927). Aynı şekilde Gulmuhammedov, Türkmenistan'daki matbuata Türkmenlerin ilgi duymasını temenni ederek yazısını şöyle sonuçlandırmaktadır: "Türkmen işçisi, emekçisi, öğrencisi, ana dilinizde çıkmakta olan Türkmenistan gazetesine abone olunuz, destekleyiniz. Milli matbuatımızı ilerletme yolunda çalışınız... Eğitimli Türkmen gençleri matbuat yolunda canla başla, ileri!!..."

SONUÇ

Darülfünun mezunu olan Abdulhekim Gulmuhammedov, Türkistan'ın 1870-1927 yılları arasındaki matbuat tarihini, 1927'de "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (تورکستان مه چبه رينده ميللى مه تبوغات) adlı makalesinde, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Türkistan'da matbuatı, genelde Türkistan'da ve özelde Türkmenistan'da olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirmiştir.

"Matbuat her bir milletin canı ve ruhudur" diyen yazar, genelde Türkistan'da, özelde ise Türkmenistan'da yayınlanan gazeteler, dergiler hakkında genel bilgi sunmaktadır. Gulmuhammedov'un makalesinde dikkat çeken özelliklerden biri, Türkistan'da çıkan Rusça yayınlara yer vermemesidir. Örneğin o dönemde Aşkabat'ta çıkan "Ashabadskiy Vestnik / Aşkabat Bülleten" (1905-1906), "Srednyaya Aziya / Orta Asya" (1906), "Ashabadskiy listok / Aşkabat yaprağı" (1915) adlı gazetelerden hiç söz etmemiştir (Gazetı SSSR, 1970: 104-105).

Gulmuhammedov'un yazısında, adı geçen gazeteler ve dergiler, Türk dünyası açısından önemli yayınlardır. Düşünür yazısının başlığına da milli kelimesini eklemiştir. Çünkü "Türkistan çapında milli matbuat" isimli yazısıyla Türkistan halkının fikir ve anlayışı bakımından 'milliliği' yansıtan matbuatın bilinmesi gerektiği üzerinde durur.

KAYNAKÇA

- Abduazizova, N. (2012). *İstoriya natsional'noy jurnalistiki* (I-II cilt). Taşkent: Şark.
- Aliyev, R. (1936). *"Türkmen İli" jurnalının içtimağı ve sınıfı yüzü*. Aşkabat: Türkmen devletneşir.
- Annagurdov, M. D. (1957). *Türkmenistanda kommunistik metbugatın tarihından*. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Annagurdov, M. D. (1962). *Sovet Türkmenistanının metbugat tarihından oçerkler*. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

- Aşırov, T. - Muhammedov, G. (2019). Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen dili tarihi üzerine araştırmalar: K. Böriyev örneği. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*. 3/1, 122-132.
- Aşırov, T. (2019). A. Gulmuhammedov (1885-1931)'un Türk kurultayı ve Türklük bilimine bakışı. A.Y.Ü. VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi. 8-10 Ekim 2019, Tükistan/İstanbul: 365-370.
- Aşırov, T. – Arıcan O. (2019a). Y. M. Faktoroviç'e göre Sovyet Türkmenistanı'nda süreli yayınlar. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 1, 98-108.
- Aşırov, T. – Arıcan (2019b). Türkmen basın tarihinde "Tokmak" dergisi. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 121-131.
- Aşırov, T. – Albayrak, Ç (2020a). Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında edebî eleştiri -A. Gulmuhammedov ile H. Şahberdiyev eleştirileri bağlamında-. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1) , 106-115.
- Aşırov, T. – Albayrak, Ç (2020b). "İlyasov, K. – H. Goçmiradov. H. (1990). Dövrün Aynası ("Sovet Türkmenistanı" Gazeti 70 Yaşadı), Aşgabat: Türkmenistan. 208 S.". *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 141-146.
- Avlânî, A. (1924). Önceki Özbek süreli matbuatının tarihi. *Türkistan" Gazetesi*. 24 Haziran, 295. Buhara-yı Şerif Gazetesi. *Türk Yurdu*, 1/12 (2 Mayıs 1912).
- Devlet, N. (2011). Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi. İstanbul: Başlık Yay.
- Düstkorayev, B. (2009). *Üzbekiston jurnalistikasi tarihi: Darslik*. Taşkent.
- Erşahin, S. (2008). Fitrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet mahrecli teccid teklifi üzerine. *Bilig*. 48, 21-44.
- Gazeti SSSR, 1917—1960: Bibliogr. Spravoçnik. (1970). Redkol. G. L. Yepiskoposov (Pred.) Dr. Moskva: Kniga.
- Hasanov, B. (2015). "Sadoi Fargona" gazetesinde ta'lim va maorif masalalarının yoritilişi. *Milliy Matbuotimizining İkki Durdonasi*, Taşkent.
- Hayit, B. (2009). *Sovyetler Birliđi'ndeki Türklüğün ve İslam'ın bazı meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- İlyasov, A. (1964). "Zakaspiskaya Tuzemnaya Gazeta" Kak, İstoçnik İzuçeniya İstorii Duhovnoy Kulturu Turkmenskogo Naroda". *Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Habarları: Cemiyetçilik İlimlerin Seriyası*, Aşgabat. 4: 3-9.
- Kanlıdere, A. (2015). Türk basınında Türkistanlı ceditçilerin kültürel faaliyetleri (1910-1914). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 167-176.
- Kasimov, B. (2009). *Milli uyanış*. (Çev. F. Açıık). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Gulmuhammedov, A. (1927). Türkistan möçberinde milli metbugat. (تورکستان مه چبه رينده ميللى مه تبوغات), Türkmenistan, Aşgabat.
- Milliy Matbuotimizning İkki Durdonasi. (2015). ed. B. Hasanov. Taşkent.
- Naim, T. A. (2018). Türkistan'da gazetecilik tarihi. *Yeni Kafkasya*. 1926 haz. Y. Akpınar, S. Türkyılmaz, Y. Özkaya. 3. C. İstanbul: TEAS Yay.
- Togan, Z. V. (1999). *Hatıralar (Türkistan ve diğer Müslüman doğu Türklerinin milli varlık ve kültür mücadelesi)*. Ankara: TDV Yay.
- Toktamışoğlu, (1933). Türk Gazeteciliği. *Yaş Türkistan*. 42, 22-28.
- Yoşlık Taşkent. 10 (1991).